

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ЗВЕДЕННЯ ГОРОДИЩ У ВЕРХНЬОМУ ПОТИССІ

Відомі на території регіону городища відмінні між собою за часом появи, типологічною класифікацією та ступенем вивченості. Але розмежування городищ та їх фортифікаційних споруд на історичні періоди далеко не завжди можливе без серйозних пошукових археологічних робіт. Так, на сьогоднішній день, деякі пункти не дістали належної оцінки. Та й наукові дослідження на більшості поселень проводились бігло - шурфуванням, що, в деякій мірі, не дає відтворити повну картину історичного розвитку краю.

Слід відзначити і той факт, що науковцями до переліку городищ були віднесені такі пункти, на яких не простежується жодних фортифікацій, а основними критеріями були топографічні та топонімічні умови. Зважаючи на це, потрібно чітко розмежовувати поселення на підвищеннях з природним захистом або за назвою та, власне, городища з конкретними елементами фортифікації (вал, рів, палісад, кам'яні стіни і т.д.).

На сьогодні в археологічній літературі відомо близько двох сотень городищ різного періоду (Slivka, Valašek, 1991, s.47, Прохненко, 1998, с.55), які хронологічно розділені на п'ять груп: I - епохи неоліту - середньої бронзи, II - городища епохи гальштату, III - опідум латенської культури, IV - дакійські городища, V - городища епохи середньовіччя.

Для ширшої картини дослідження ми вважаємо за можливе розділити першу групу пам'яток ще на два періоди: I - неолітичні городища (рис.1); II - отоманські городища (рис.2), що дасть краще простежити еволюцію не лише фортифікацій, а й соціально-економічне становище населення краю в добу неоліту - середньої бронзи.

Не існує єдиної думки і про час появи та умови зведення перших укріплених поселень в регіоні. Деякі дослідники відносять появу фортифікаційних елементів на поселеннях лише до доби середньої бронзи - культура Отомань (Балагурі, 2001, с.107), а інші - до середнього неоліту (Потушняк, 1995, с.52). Все це спричинено значною кількістю проблемних питань та деякою суперечністю думок у вивченні найдавнішої історії регіону.

За останніми археологічними даними перші фортифікації у регіоні виникають ще в добу середнього неоліту (IV тис. до н.е.). Але відомі у Карпатському регіоні на цей час укріплені поселення мають поодинокий характер, тому Ково-Домб (Заставне) має свою унікальність у Верхньому Потиссі.

Городище розташоване за півтора кілометра на південний схід від с.

Запсонь (до 1991 року с.Заставне) Берегівського району Закарпатської області в урочищі Ково-Домб. Уздовж східного й південного підніжжя урочища в минулому протікала безіменна річка, що дає підставу вважати поселення мисовим.

Історія дослідження городища розділена на два етапи: I - 1973 - 1975 рр., II - 1982 - 1991 рр. На першому етапі воно обстежувалось Пруто-Карпатською експедицією Інституту археології АН СРСР (Титов, 1974, с.363-364). Другий етап дослідження городища проводив М.Ф.Потушняк (1991, с.82-84; 1995, с.51-62). В обох дослідників поселення матеріали значно відрізняються, починаючи від його розмірів і до загальних питань періодизації. На першому етапі на городищі було закладено два розкопи по 20 і 176 кв. м. Але елементів фортифікації не було виявлено. Лише на другому етапі після дев'яти польових сезонів, коли розкрили більше двох тисяч квадратних метрів площі пам'ятки, були обстежені рови, а поселення було віднесене до перших за часом появи городищ на території Верхнього Потисся.

Фортифікаційна система Ково-Домб оточувала площу 2 - 2,5 га. Вона складалася з двох кілець палісаду - зовнішнього і внутрішнього, а посередині збереглися рови із завуженим або гострим дном. Площа городища була розділена хрест на хрест, приблизно з півночі на південь та із заходу на схід (Потушняк, 1995, с.52). Глибина ровів сягала більше двох метрів. Пізньонеолітичний час ровів датується даними стратиграфічних спостережень. Так, рів перерізав споруди середньонеолітичного часу і був перекритий на окремих досліджених ділянках об'єктами тисополгарського (Ково-Домб III) і римського (Ково-Домб IV) часу (Потушняк, 1995, с.52.). Виокремлений дослідником горизонт Ково-Домб II характеризується, крім пізньої буковогорської кераміки, запозиченнями з культури Боян (Потушняк, 1985, с.51,57), які дозволяють датувати об'єкти горизонту зламом V - IV тис. до н.е.

На території городища було виявлено 132 господарсько-побутові об'єкти. Житлами служили напівземлянки та напівназемні споруди, розташовані недалеко одні від одних та розміщені двома рядами по лінії схід-захід (Потушняк, 1995, с.52). На вільній від жител площі, а також біля них, знаходились ями різного господарсько-побутового призначення.

В суміжних регіонах також виявлені аналогічні поселення. На території Румунії в культурі Боян відомі укріплені поселення на мисах. Із зовнішньої сторони вони були укріплені ровами (Фєдоров, Полевой, 1973, с.47). Таку ж систему укріплень ми можемо побачити і на поселеннях в Західній Угорщині - група Бічке, а також культура Лендел (Титов, 1980, с.370), в основі якої лежать кільцеві вали з палісадами навколо поселень (поселення Ше у Сомботхея). До цього ж періоду (початок IV тис. до н.е.) відносяться городища в Західній Словаччині (Нітрянський Градок, Сводін,

Жіковце, Бучани) - леньдельська культура (Slivka, Valašek, 1991, s.27). Не набагато північніше, в Моравії, ми зустрічав таку ж картину на поселеннях культури моравської розписної кераміки (поселення Кржепиця - район Зноймо) (Титов, 1980, с.370).

На всіх наведених вище пунктах, в тому числі і Ково-Домб, зустрічається майже однакова система укріплень поселень, в основі якої лежать кільцеві рови з палісадами. Таким чином у всьому Карпатському ареалі, починаючи з кінця раннього та початку середнього неоліту (кінець V - початок IV тис. до н.е.), розпочинається будівництво укріплених поселень, що мало на меті захист общинних культурних надбань, у зв'язку з постійною міграцією племен. Поява на поселеннях елементів фортифікації свідчить про перехід населення до постійного місця проживання общин, а також появи племінної верхівки, що змогла консолідувати населення на будівництві та захисті.

В цей час на зміну кам'яному віку приходить нова ера металу - мідний вік або енеоліт. В V тис. до н.е. утворилась Балкано-Дунайська металургійна провінція (Черных, 2001, с.39). Мідь і золото (знаряддя праці та прикраси) почали входити в побут племінного світу Карпатського ареалу, що спонукало до широкого розвитку обміну і мінової торгівлі. Можна говорити про початкове виокремлення металургії та металообробки, які вимагали спеціальних знань, в окремі ремесла.

До великих історичних подій енеоліту відноситься перший великий поділ праці - відокремлення скотарів від землеробів. Худоба стала новим джерелом нагромадження багатств. З цим явищем безпосередньо пов'язаний час великих переселень, у якому немало роль відіграло винайдення колеса. У першу чергу, це стосується виникнення ямної культурно-історичної спільноти скотарів. Вона, протягом кінця IV - початку III тис. до н.е., з Південного Приуралля просунулася до Середнього Подунав'я і Балкан, упроваджуючи курганний спосіб поховання (Котигорошко, 2008, с.51).

Енеоліт Верхнього Потисся охоплює значний проміжок часу: від кінця IV до початку II тис. до н.е. За цей період відбулися значні зміни в господарському та суспільному житті населення, що дозволило дослідникам виокремити пам'ятки у дві основні культури: полгарську та баденську (Котигорошко, 2008, с.51).

Полгарська культура, яка склалася в пізньому неоліті в IV - першій чверті III тис. до н.е., займала північно-східну та західну (Потисся) частини Карпатської улоговини. Значна кількість поселень і могильників, відкритих у другій половині XX ст., дозволила виділити три основні періоди розвитку культури, а їх, у свою чергу, роздробити на ряд хронологічних етапів (Šiška, 1970; Pavuk, Šiška, 1980; Потушняк, 1985; Iercoşan, 2002). Однак, до сьогодення серед спеціалістів у галузі

вивчення енеоліту не вироблені єдині критерії ні в хронології, ні в культурній належності пам'яток, ні в складанні їх історичних доль. Наприклад, одні дослідники коло пам'яток типів тисаполгар і бодроккерестур трактують як культури (Балагури, 1991a; Iercoşan, 2002), а інші - як культурні групи середнього періоду енеоліту (Pavuk, Šiška, 1980; Потушняк, 1985).

Вивчення поселень почалось у післявоєнний час. Вони відкриті в Закарпатті біля сіл Підгорб, Дрисина - Мала Гора, Дідово - Хомполонг, Дідово - Тоувар, Малі Геєвці - Діньєш, Великі Геєвці, Дяково II; в Східній Словаччині в селах Велкі Рашковці і Лучки. Кілька пунктів відомі в Східній Угорщині. Поселення розміщені біля джерел води, на берегах невеликих річок і на незначних підвищеннях (острівках) серед боліт (Дідово - Тоувар) (Потушняк, 1985; Балагури, 1991a, с.52-54).

Керамічний матеріал (типовий тисаполгарський посуд, прикрашений дзьобоподібними вушками), знайдений у розрізах валу городища Дідово-Тоувар (рис.3), став основою для віднесення укріплень поселення до початку мідного віку. Необхідність зведення укріплень на острові Тоувар була викликана проникненням у Верхнє Потисся напівкочових пастуших племен з південно-західних районів Тисо-Дунайського басейну.

На відміну від городища Ково-Домб, що знаходилось у безпосередній близькості від Дідово-Тоувар та майже в однакових топографічних умовах, фортифікаційна система другого дещо відрізнялась, але залишила один принцип незмінним - кільцевий рів навколо поселення. Відмінність полягає у зведенні системи валів (рис.3). Висота насипу зовнішнього валу становить 1-1,5 м, ширина основи сягає до 13 м. Другий вал, що утворився, як ще одна лінія оборони з південно-східної сторони, висотою 1 м при ширині основи до 6 м. Загальна площа городища становить 112 x 107 м. Поселення оточують два рови шириною 10 - 12 м та 0,8 - 1 м глибини (Балагури, 2001, с.105). Городище має декілька періодів заселення: 1 - полгарський, 2 - отоманський, 3 - середньовічний, у якому на городищі зафіксовано зведення у центральній частині кам'яної постройки (Титов, 1975, с.364), що служила сторожовим пунктом.

Але можна з упевненістю сказати, що городище не служило постійною домівкою для племінної верхівки, а використовувалось як убіжище у разі небезпеки для обмеженої общини, що займалась землеробством на цій території.

В середині III тис. до н.е. полгарську культуру змінює баденська, носії якої зайняли величезний ареал, який охоплював Тисо-Дунайське межиріччя, з виходом на Паннонію і верхів'я Вісли. Незважаючи на величезну кількість відомих пам'яток (більше 1000), вивчені вони недостатньо, в тому числі і в Верхньому Потиссі.

Культура Баден на території Тисо-Дунайського басейну датується

2150 - 1800 рр. до н.е., із урахуванням каліброваних дат по С14 і зіставленням елементів матеріального комплексу (кераміка, вироби з металу) з сусідніми культурами (Коцофень, Черновода, Усатово - Фолтешть, Єзеро і Троя) (Балагури, 1991а, с.56). М.Ф.Потушняк (1985, с.305), відзначаючи, що історична доля носіїв культури Баден не зовсім зрозуміла або взагалі не встановлена, час її існування вважає можливим віднести до останньої чверті III тис. до н.е.

У науковій літературі висловлена думка, що носії культури Баден належали до середземноморського антропологічного типу, який представляв одну з груп індоєвропейської мовної сім'ї. Наприкінці III тис. до н.е. почалась міграція цієї групи з південних просторів Карпато-Дунайського світу в Тисо-Дунайський басейн. Частина населення пройшла на північ за межі Карпат. У результаті взаємопроникнення елементів місцевої культури і прийшлої утворився ряд локальних груп культури Баден. Вона відіграла важливу роль в генезі культур епохи ранньої бронзи Тисо-Дунайського басейну, зокрема Верхнього Потисся.

Дослідник В.Г.Котигорошко висловив думку, що спроба стратифікувати верхньотиське енеолітичне суспільство за наявністю металу в похованнях скоріше за все не має бази, такої як, припустимо, в середовищі ямної культурно-історичної спільноти (злам IV-III - початок II тис. до н.е.). Варто відзначити, що в регіоні ні примітивне землеробство, ні обмежена кількість худоби не могли служити основою для виділення родової або племінної верхівки. Золото і бронза, які мали місце в похованнях, можливо відображали не багатство, а статус небіжчика (патріарх, вождь племені), який міг виділятися на цьому етапі історії лише як керівник меншого або більшого колективу (Котигорошко, 2008, с.58).

Натомість, про виразну стратифікацію говорить зведення цілої низки городищ, що розташовані як система оборони на торгово-економічних шляхах через перевали та на кордонах території заселення носіїв культури баден. На зламі III - II тис. до н.е. значно ускладнилась і етнокультурна карта Карпатської улоговини. Причиною цього були постійні міграції (Титов, 1982, с.137-138). Вони мали місце і в Потиссі. До числа прийшлих можна віднести носіїв культури шнурової кераміки. Опинившись серед місцевого населення, носіїв культури Баден - Коцофені, вони поступово асимілювались, однак їх роль в культурному процесі Східних Карпат помітна (Титов, 1982, с.133).

В час, коли на півдні Центральної Словаччини укріплені поселення пізньобаденської культури відносяться до невеликих за розміром городищ вже з сильним впливом культурної групи Костолац, в області Спіша відбувається зведення великих укріплених поселень з кам'яним ядром валу: Жегра, Клашториско (Летановці). Відносно численні знахідки інкрустованої кераміки не виключають їх датування більш пізнім

періодом і існування цих поселень аж до приходу нових популяцій з півночі на початку раннього періоду бронзи (Гочик, 1987, с.28).

На сьогоднішній день у Верхньому Потиссі виявлено п'ять городищ баденської культури: Велика Ломниця, Грабушіце, Жегра - Древник, Жегра - Остра гора, Старий Смаковець (Slivka, Valašek, 1991, s.27). Всі вони розташовані у Східній Словаччині (область Спіша та Попрадь) та обмежені ріками Горнад і Торіса (рис.1).

Найкраще з перерахованих городищ представлена Велика Ломниця. Городище розташоване на підвищенні Бурхбріх біля с.Велика Ломниця в області Попрадь на висоті 650 метрів над рівнем моря. Поселення омивали з однієї сторони р.Попрадь, а з іншої - потічок Стейнбаш, якого в середині ХХ ст. відвели в інше русло. Городище розташоване на природному пагорбі висотою 10 м від навколишньої поверхні. Площа поселення становить 0,6 га (рис.4). Зі східної сторони прокладений вхід на городище. Фортифікаційна система городища з зовнішньої сторони навколо поселення складалась з ряду частоколу обмазаного глиною, а з внутрішньої сторони був зведений кам'яний мур шириною 0,8 - 1 м з насухо покладеного річкового каміння. Зведення городища у Великій Ломниці баденським населенням підтверджується наявністю у ямах від частоколу канельованої кераміки (Novotný, 1972, s.10).

Всі згадані вище баденські городища знаходились приблизно в однакових топографічних умовах. Вони розміщені в передгірській зоні на природних підвищеннях із приблизно однаковими фортифікаційними елементами, в які включають вал і рів. Відмінності ж полягають у розмірах городища, що залежало від площі пагорба, на якому розміщувалось поселення. Площа городищ варіює від 0,1 га (Старий Смаковець) до 1 га (Жегра - Древник). Розміщення поселень на височині дозволяло чітко контролювати навколишні території. Ще однією особливістю баденських городищ є те, що після загибелі вони знову були заселені, але вже носіями отоманської культури.

В історико-культурному розвитку Верхньотиського регіону на початку II тис. до н.е. відбулися значні зміни. Вже наприкінці другої половини III тис. до н.е. племена баденської культури стали користуватись металевими знаряддями, виготовленими в Трансільванському металургійному центрі (Балагурі, Бідзіля, Пеняк, 1978, с.6-9; Patay, 1939). Однак застосування металевих виробів не було ще повсюдним. Провідними в господарстві, як і раніше, залишались кам'яні і кістяні знаряддя праці, але вони зазнали технічного вдосконалення. На початок II тис. до н.е. збільшилась щільність населення. Поступово заселяються і передгірські райони.

В нових умовах, викликаних загальним розвитком виробничих сил, опануванням металургії бронзи, розширенням взаємних економічних

контактів і подальшим розвитком патріархально-родових відносин, на території Східнокарпатського регіону, в ранньому періоді бронзового віку виник цілий ряд археологічних культур і етнокультурних утворень. В результаті було виділено дві основні самостійні археологічні культури - Ніршег та культура східнославацьких курганів.

Виходячи з вивчення пам'яток можна констатувати, що культура Ніршег виникла після культури Баден на початку 1900 рр. до н.е. Провідними галузями господарства її носіїв були землеробство і скотарство. У залежності від екологічних зон скотарство могло бути прижитловим і відгінним (передгір'я).

Разом із носіями культури Ніршег в регіоні жили племена, які ховали своїх небіжчиків за обрядом інгумачії і кремації під курганными насипами. Це послужило основою для виділення так званої "східнославацької курганної групи", у якій сьогодні зафіксовано більше 500 курганів (Budinsky-Krička, 1967; 1991). Розмішувались вони на відрогах Карпат і в долинах річок, де були луки і пасовища.

Між ранньою (1900 - 1750 рр. до н.е.) та середньою (1750 - 1400 рр. до н.е.) бронзовими епохами важко провести точну розмежовуючу лінію. В економічному і суспільному відношенні, в залежності від природно-географічних районів, населення Тисо-Дунайського басейну еволюційним шляхом переходило до наступної фази розвитку бронзового віку. Відповідні зміни відбулися на етнічній карті Карпатської улоговини. Вона стала більш строкатою. Так, в Задунайському регіоні з'явилося скотарсько-землеробське населення культури інкрустованої кераміки, а в межиріччі Тиси та Дунаю - носії культури Ват'я. На території Східної Угорщини жили племена, які за рівнем розвитку не відрізнялись між собою. Вони характеризуються багатощаровими, теллеподібними поселеннями та відомі під загальною назвою - культура теллей. Сюди віднесені культури Перьямош, Дюловаршанд і Фюзешабонь.

У північній частині Тисо-Дунайського басейну розповсюджені пам'ятки племен носіїв північнопаннонської, мадярівської, унетицької і хатванської культур. На схід від р.Тиси в Трансільванії жили племена культур Вітенберг, Вербічоара, Гирла Маре, Монтеору. На північ від нижньої течії р.Муреш мешкали племена культури Отомань. Їх пам'ятки широко відомі на Закарпатті, Східній Словаччині, Північно-Східній Угорщині і Північно-Західній Трансільванії.

Основне населення культури Отомань жило на поселеннях відкритого типу (0,25 - 0,7 га), розміщених у поймах річок, на узбережжях озер і на піщаних дюнах (Дяково, Вовчанське, Реткезберенг і інші). Їх вивчення носило обмежений характер, тому основним джерелом виступають городища. Розміщені вони на підвищеннях, мисах річок, серед боліт.

Найповніше досліджені городища Барца, Спішский Штвєрток, Нижня

Мишля і Рожановці у Східній Словаччині та Отомань у Трансільванії. Загалом, на території Верхнього Потисся відомо сім укріплених поселень доби середньої бронзи (рис.2). Фортифікаційні споруди складаються із земляних валів, ровів і палісадів, а також кам'яних укріплень (Спішський Штвєрток, Барца) та плановою забудовою поселення, що носило урбаністичний характер.

Городище Барінберг (Спішський Штвєрток) розміщене на вершині Мишої гори в районі Спішська Нова Вес. Воно має видовжену овальну форму розмірами 70 x 100 м (рис.5). Укріплена частина поселення відділена від аграрного рядового поселення широким ровом. Західна сторона поселення була додатково укріплена кам'яною стіною. Ця стіна в південно-східному і північно-західному углах з'єднувалась з валом. У північно-західній частині городища знаходився акрополь із житлами привілейованих прошарків населення. Стіни цих споруд використовувались і для оборони. Найбільш високим місцем була південно-східна частина поселення. Тут кам'яна стіна переходила у міцну фортифікаційну систему, яка складалася із шебеневого валу, що із внутрішньої та зовнішньої сторін був додатково укріплений кам'яними стінами. Найкраще збереглась фортифікаційна система у південно-східній частині городища. На вершині валу був розміщений палісад. Висота всього укріплення сягала шести метрів. Стіни були побудовані з колотого каменю. Захист поселення забезпечував рів шириною 6 м та глибиною більше 2 м. В східній частині городища знаходились ворота, які сформувались з двох круглих бастіонів. Мешканці поселення дуже раціонально використовували всі фортифікаційні споруди. Наприклад, рів не тільки виконував захисну функцію, а й використовувався як відвід води до резервуару. Цікаво, що технічні прийоми та максимальне використання конфігурації місцевості при будівництві городища дуже нагадує мікенські споруди на півдні Балкан (Блаватская, 1966, с.31-41).

На пам'ятці в ході розкопок досліджено 39 жител і культову споруду. Характерною особливістю поселення Спішський Штвєрток є те, що тут уперше в Карпатському ареалі вдалося виявити і дослідити місце життя племінної верхівки. Вона жила в найбільш укріпленій частині поселення - акрополі, який мав площу 660 кв. м. Будинки пересічних мешканців городища були наземні, прямокутної форми, одно-дво камерні з глинобитними печами.

У північній і північно-східній частинах городища містилися споруди, пов'язані з виготовленням посуду, бронзових і кам'яних речей. В південній ділянці ремісничої частини знайдені ливарні форми та значна кількість прясельць і глиняних грузил для ткацьких верстатів, а також два об'єкти, де виготовлялись золоті прикраси. Джерелом руди для виготовлення бронзових і золотих речей була Словацька Рудна гора, що

знаходилась неподалік від городища. Бронзові вироби городища свідчать про існування розвинутого металообробляючого виробництва (Владар, 1975, с.11).

В 1974 році, біля вхідної брами городища, було відкрито місце жертвоприношень, заглиблене в скелю. Тут були насильно вбиті та понівечені дев'ять чоловік. Людські жертви разом з речами були кинуті в яму. Серед них знаходилась зооморфна пластика. У кількох кісткяків відсутні верхні або нижні кінцівки. Про ритуальне понівечення померлих свідчать три черепи, які мали отвори на потилиці. Й.Владар (1975, с.14) допускає думку про існування у племен отоманської культури ритуального людоджерства.

Дослідник розглядає городище в Спішському Штвєртку як поселення міського типу (Vladár, 1972, s.21-22). Дійсно, воно споруджене за певним урбаністичним планом. Розміщення об'єктів, система кам'яних укріплень і окремі елементи матеріальної культури (золотий браслет, бронзові прикраси зі стилізованими голівками левів тощо) дозволяють говорити про вплив на отоманську спільність середземноморських і балканських культур ранньомікенського періоду (1570 - 1500 рр. до н.е.). Враховуючи те, що в пізньому горизонті мешкання зустрічались матеріали станівської культури, городище в цілому можна віднести до періоду від 1570 до 1450 рр. до н.е. (Владар, 1975, с.18; Vladár, 1973, s.311).

Другим великим та порівняно добре вивченим є городище Барца біля м.Кошіце (Словаччина). Поселення займало площу на місі між р.Горнад та р.Шеславка. Із південної та західної сторони був споруджений вал та рів, а з південно-західної через вал прокладена дорога на городище (рис.6). Північну та східну частини городища робили важкодоступними вищезгадані річки та майже вертикальний схил. Вся площа поселення складає близько 0,5 га.

Дослідникам вдалося розділити отоманський горизонт на дві фази розвитку поселення (Нажек, 1958, s.61-62). Перша фаза (рання) характеризується наявністю керамічного матеріалу коштяницької культури та Отомані (Нажек, 1958, s.67-69.). Це свідчить про спільне існування місцевого населення та прийшлого з Сомеської низовини Трансільванії. Враховуючи кераміку, а також бронзові вироби, що теж були знайдені в цьому горизонті, можна визначити першу фазу існування поселення - це 1800 - 1700 рр. до н.е.

Друга фаза розвитку на поселенні Барца синхронізується із класичним періодом Отомань - 1560 - 1400 рр. до н.е. (Балагурі, 2001, с.91), а також з культурами: Мадьярська, Фюзешабонська і Тосег С (Ашотхалом і Лапошхалом). Цей історичний період характеризується міцним розвитком бронзолivarного виробництва, розквітом керамічного ремесла, культурними взаємозв'язками та сильним мікенським впливом.

На поселенні Барца житла мали витримане планування. Вони розміщувались рядами, широкою стіною були орієнтовані на вулицю. Одна з вулиць, шириною 2,5 м, була вимощена каменем. На поселенні було три пожежі, що фіксується стратиграфічними даними. В результаті останньої воно припинило своє існування (Найек, 1958, s.62-64).

Третє могутнє городище отоманців біля м.Кошіце знаходиться в місцевості Вархедь - Нижня Мишля (217 м над рівнем моря) і займає плато площею 720 кв. м. Дослідником Л.Олексою була закладена через все городище траншея розмірами 2 x 100 м, що дало змогу виявити та дослідити господарсько-побутові та фортифікаційні комплекси поселення (Олеха, 1983; 1992). На території городища був виявлений акрополь розмірами 50 x 50 м. Розміщення жител мало чітке планування уздовж лінії схід-захід. Так само, як і на попередніх городищах, житла тісно примикали до фортифікацій, що вибудовувало значне доповнення до оборонних елементів. Акрополь був укріплений могутнім валом (15 м ширини) з палісадом та ровом (30 м ширина та 6 м глибина), а вхід на городище контролював кам'яний бастіон. Численний речовий матеріал дозволяє датувати городище 1700 - 1400 рр. до н.е. Занепаду городища сприяла пожежа, що фіксується стратиграфією (Олеха, 1983, s.124).

В окозі м. Кошіце знаходиться ще одне могутнє городище культури Отомань - Рожановці (Плебанське) округ Кошіце Відек. Це поселення повністю аналогічне до городищ Барца та Нижня Мишля. Воно розташоване на природному пагорбі на краю тераси р. Торіса, що забезпечувало природне укріплення із південної та західної сторони, а з північної та східної сторони безпеку гарантували могутній вал та рів. У центральній частині городища був розміщений акрополь розмірами 80 x 70 м, що відокремлювався від ремісничої частини ровом та валом з палісадом (Gašaj, 1983, s.130).

Археологічні дослідження на городищі дали змогу виділити два горизонти розбудови поселення, що ототожнюються з класичним періодом культури Отомань (Gašaj, 1983, s.134). Також вдалось стратиграфічно дослідити, що городище загинуло внаслідок пожежі.

Але не на всіх отаманських городищах проводились такі широкомасштабні дослідження як на описаних вище. До менш досліджених укріплених пунктів відносяться городища Гановце (район Попрадь, 660 метрів над рівнем моря) та Стреда над Бодрогом (Компош) (район Требішов, 105 метрів над рівнем моря). Але можна з упевненістю сказати, що фортифікаційна система городищ складалась, як і у вищенаведених, з ровів та валів з палісадами. Також вдалось визначити, що ці пункти за часом зведення збігаються з класичним періодом Отомані (1560 - 1400 рр. до н.е.) (Slivka, Valašek, 1991, s.42, 44).

Особливе місце серед городищ отоманської культури займає

поселення Отомань в Північній Трансільванії (Румунія). Дослідникам вдалось дослідити три хронологічно послідовних місця проживання в с. Отомань (Ordentlich, 1965; 1968; 1974).

Перше поселення, що розташоване на північно-східній окраїні села, не має ознак фортифікації і належить до першого періоду бронзового віку (ВА2 по П.Рейнеке). Найбільш повно досліджені два інші пункти. Один із них знаходиться на південно-східній стороні села та розміщене на верхній терасі р. Ер, що має трикутну форму (65 x 67 x 70 м). Південна сторона тераси укріплена ровом шириною 20 та глибиною 4,3 м. На дні рову засвідчено сліди від частоколу. Північна сторона городища укріплена двома валами та ровами. Ширина зовнішнього рову - 14 м, а глибина - 3,73 м (Ордентлих, 1963, с.116-120). На дні рову простежуються стовпові ями, які дають підставу вважати, що в минулому існувала ще одна система укріплення. Розміщений за ровом вал має 6 м ширини та 1 м висоти. Внутрішній рів має ширину 6 м і глибину 5,3 м та відмінний від вищеописаних своєю клиновидною формою дна. При зведенні ровів земля викидувалась на обидві сторони, що забезпечувало формування додаткових валів. Виділяється також внутрішня частина поселення, що відділена двома валами.

Третє поселення біля с. Отомань виникло внаслідок переходу жителів городища на острівну частину р. Ер. Тут по краях поселення було зведено валообразні насипи висотою до 1,75 м. Характерною особливістю центральної частини острова є те, що тут для запобігання сирості був нанесений ізолюючий шар товщиною до одного метра (Ордентлих, 1963, с.126).

Отоманська спільнота в середньобронзовому віці досягла апогею своєї економічної і політичної могутності серед населення Східнокарпатського ареалу. Численні знахідки зброї на поселеннях, похованнях і скарбах свідчать про войовничість племен культури Отомань. Їй була притаманна соціальна диференціація, яка привела до послаблення патріархальних порядків, а в кінцевому результаті - до розпаду отоманської етнокультурної спільноти. Войовничі племена культури Отомань на початок другої чверті II тисячоліття до н.е. проникли з початкових місць формування на території сусідніх племен культур Ніршег, Коштяни і дійшли до Північних Бескидів і Українських Карпат, а також між річками Горнад і Бодрог, асимілювали частину племен культури Хатвань (Балагури, 1976, с.240-256; 1986а, с.83-92).

Головною причиною розпаду отоманської етнокультурної спільноти були зовнішні фактори, викликані приходом з Прикарпатської зони до Карпатської улоговини носіїв культури курганних поховань. Час відносної стабілізації і мирного співіснування різноманітних культур завершився. Під тиском населення культури курганних поховань почалась міграція

осілих племен Тисо-Дунайського басейну. Міграційною хвилею був охоплений і Верхньотиський регіон. Сюди перемістилась з Трансільванії і частина носіїв культури Вітенберг, очевидно, під тиском племен культури Ноа, Перьям і Дюлаваршанд. У результаті змішання їх з отоманським населенням у Верхньому Потиссі сформувалась своєрідна, значною мірою відмінна від інших культура, відома під назвою Сучью де Сус (Bader, 1972, р.509-535; Балагури, 1991, с.75).

Перший період зведення укріплених поселень на території регіону пройшов шлях від найпростіших елементів захисту до більш складних, що на кожному етапі відображало загальну картину досягнення людства у плані будівництва захисних елементів не лише Верхнього Потисся, а й усього Карпатського регіону. Для зведення городищ застосовувались основні принципи захисту, наприклад, аналіз географічного та топографічного розташування. Якщо початок періоду характеризується будівництвом укріплених поселень для захисту окремої, обмеженої общини та її матеріальних надбань, то вже починаючи з баденських городищ простежується тенденція до захисту всієї території проживання племені чи племінних об'єднань. В цей період з'являється ціла система укріплених поселень, що, в першу чергу, розташовувались на стратегічно важливих пунктах: торгових шляхах, металургійних та господарських центрах. В час існування отоманської культури городища набувають рис урбаністичного характеру, що характеризує розвиток соціально-економічного стану отоманців.

На основі даних аналізу городищ та їх фортифікаційних елементів ми дістали значну кількість відомостей, насамперед, про соціальні та економічні риси носіїв культур та культурних утворень доби неоліту - середньої бронзи. Загальні принципи зведення укріплених поселень на першому етапі зводяться до таких позицій: 1 - добре продумане використання топографічних умов місцевості, 2 - близькість до водних артерій регіону (розміщення поселень на мисах між річками, а в деяких випадках (Дідово-Тоувар, Отомань III) на островках), 3 - кільцеві рови та вали навколо поселень з кам'яною основою. Всі ці положення забезпечували максимальний захист населення в період постійних воєн та міжплемінних сутичок.

Ключові слова: племена, городище, культура, фортифікація, вал, рів, галісад.